

İTALİYANIN BAKUVİ SOYADLI ŞAİRİ (e.ö. 220 – e.ö. 130)

Xülasə

Məqalə Azərbaycan filologiya elmi üçün çox aktual olan bir problemin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Ön Asiyanın bir çox kahin nasilləri Troya şəhərinin süqutundan (e.ö.1334-cü il) sonra Cənub-Qərbi Avropaya, Atraliq dənizi adalarına köçmüş, orada qədim mədəniyyətlərin əsasını qoymuşdur.

Bizim üçün maraqlıdır ki, Elladın yunanlara, İtaliyanın latınlara qədərki poeziyasını, faciə və komediyalarını yarıdan o sairələr türkcə Təndir, Kürəçi, Vergili, Xatun, Melibey. Bakuvü soyadları daşıyırdılar. Onlar latın dilində yazsalar da, bir zaman Troyadan, Ön Asiyadan gəldikləri unutulmuşdur. Öz şəcərələrini bərpa edir, sənətin yüngüncülərində fəxrli deyirdilər ki, biz plebey yox, patrisi nəslindədik.

Bu məqalədə həmin tarixi şəxsiyyətlərdən ikisinin – Bakuvinin və Melibeyin etnik kimliyi tədqiqatın obyektinə çevrilir.

Açar sözlər: Bakuvü, Melibey, Utılı Xatun, Vergili, Mark Terenti Varron

Giriş. Qərbi Avropada elə bir millət tapmaq çətindir ki, ruhən Azərbaycan xalqına italyanlar qədər yaxın olsun. Ölkələr arasında Marcaristan istisna olmaqla, elə bir ölkə yoxdur ki, tarixi toponimiyası Azərbaycanın yer adlarına bu qədər uyğun gəlsin. Troyanın süqutundan başlamış monqolların basqınlarına qədər Cənubi Qafqaz və Ön Asiya etnosları Avropaya köçmüş, İspaniyada romalıları, Serbiyada slavyanlara, İtaliyada latınlara qədərki etnik mədəniyyətlərin əsasını qoymuşlar.

Bunun üçün İtaliyanın, Siciliyanın, Qallianın. Çexiyanın tarixi xəritələrinə baxmaq kifayətdir. [1, s.429, 467; 2, s.136]. Azərbaycan xalqının əcdadları latınlardan çox qabaq Siciliya ilə Qalliya arasında Azar, Qafqaz, Alpan, Durna, Bulqar, Bərdə, Şuşa, Ağ Sona və b. şəhərləri salmışdılar. Latınları sonradan gələrkən Orda çayını Po, Alpan qalmasını Alba lonqa, Bərdə şəhərini Neapol, Kent şəhərini Genuya adlandırmışlar. O yaşayış məskənlərinin necə yarınması haqqında eradan öncə I əsrdə yaşamış Mark Terenti Varron "De lingua Latina", Sili İtalik "Pun müharibəsi", Publi Maron Vergili "Eneida" əsərində məlumat vermişdir.

Həmin şairlərin və alimlərin məlumatları arxeoloji tapıntılar ilə təsdiq olunur. Keçən ilin may ayında italyan alimləri boyan etdilər ki, Romanın və Siciliyanın latınlara qədərki mədəniyyətinin kökləri Ön Asiyadan və Qafqazdan gəlir. Ancaq son 70 ildə nəşr olunan əsərlərdə və internet saytlarında bu barədə kəlmə belə yoxdur (<https://ru.wikipedia.org/>).

Mark Terenti Varron yazır ki, İtaliyanın qeyri-latın mənşəli şairləri, elm və din xadimləri çox idi. Onlardan biri *Mark Pakuvü* soyadı daşıyırdı [3, s.5]. Şairin adı və soyadı latın dilində Mark Pacuvius formasında yazıya alınmışdır, -ius latın dilinə adi şəkilçidir.

Azərbaycan tarixçilərinin ümumiləşmiş düşüncəsinə görə, Bakı şəhərinin və Bakuvü nisbətli tarixi şəxsiyyətlərin adları antik tarixçilərin əsərlərində yoxdur. Guya, Bakı şəhərinin adı ilk dəfə 985-ci ildə çəkilir [4, s.43].

Düzür, "Tarixi-Sistan" əsərinin məlumat müəllifi yazır ki, xəlifə Əbdürrəşid 701-ci ildə Bərdə və Bakı şəhərlərini tutmaq üçün qoşun göndərdi [5, s.131], ancaq bu, ilk məlumat deyil. Bakı şəhəri və kəndləri V-VII əsr kilsə salnamələrinə daha öncədən məlum idi.

Musa Xorenli və Ananiya Şiraklı yazırlar ki, Albaniyanın bir vilayəti *Bakunia*, vilayətin mərkəzi qalası *Bakunik* adlanır [6, s.226; 7, s.31]. Bakunik bakılı, Bakunia Bakı nəslinin yurdu deməkdir. Ancaq Azərbaycan tarix elminə Bakı şəhərinin adı məlum olsa da, Bakı nəslinin adı məlum deyildir.

Azərbaycan dilçilərinin ümumiləşmiş düşüncəsinə görə, Bakı təpə deməkdir. Düzür, türk dillərində təpə mənasında baku sözü vardır [8, s.67]. Mahmud Kaşğarının divanında baku sözü təpə mənasında verilmişdir [9, s.214]. Ancaq Bakı şəhərinin adı bilavasitə təpə sözü ilə bağlı deyil. Bitün təpələrə yox, başı göylərə dirənən və ayağı suda olan müqəddəs təpələrə Bakı [10, s.37-38], həmin təpələrə tapınan nasillərə Bakulu deyilirdi.

Bakuya – müqəddəs təpəyə tapınan türklər Xəzər dənizi çevrəsindən Fələstinə və Misirə qədər yaxın və uzaq ölkələrdə yurd salmış, Troyanın süqutundan sonra onların bir qolu İtaliyaya köçüb getmişdir. İtaliyadakı Bakı nəslindən şair Mark Bakuvü çıxmışdır. Mark Bakuvü 12 faciənin və çoxlu satirik şeirin müəllifidir (<https://ru.wikipedia.org/>).

Qədim Misirin "Ölümlər kitabı"nda başı göylərə dirənən müqəddəs təpə və təpanin üstündəki məbəd *Baku* adlanır. İngilis arxeoloqu Flinders Petri XX əsrin əvvəllərində həmin məbədin xarabalığında qazıntılar apardı və belə nəticəyə gəldi ki, Misirdəki Bakı məbədi ilə İtaliyadakı Qız qalasının bir çox parametrləri uyğun gəlir [11, s.208-213].

Sonra akademik Meşşaninov Misir-Qafqaz etnogenetik bağlarını elmi tədqiqatın obyektinə çevirdi. Sonuc olaraq bildirdi ki, qədim Misir mədəniyyətinin kökləri Xəzər dənizinin şərqindən və qərbindən gəlir [10, s.37-38].

E.ə. XXIII-XVIII əsrlərdə Misiri xan titullu Asiya fironları idarə edirdilər. Onların əl idgildərindən biri Bakı titulu daşıyırdı. Bu barədə qədim Misirin "Ölümlər kitabı"nda dəyərli bilgilər vardır [12, s. 258].

Bakı kahin və zadəgan nəslinin bir neçə qolu İtaliyaya və Nil vadisinə köçməyib, indiki Türkiyə ərazisində qalmışdır. Eradan öncə XIV əsrə ad Kultəpə mixi yazılı kitabəsində onların adı *Bakulu* [13, s.101], eradan öncə IV əsrə ad

Lidiya abidəsində *Bakili* [14, s.321] formasında yazıya alınmışdır.

Kaysəri yaxınlığındakı Kültəpədən tapılan kitabədə Bakulu tacir icma başçılarından biri kimi təqdim edilir [13, s.101]. Bu, o deməkdir ki, Bakı yalnız bir tacirin adı deyil, öz dövlət qurumu, iqtisadi resursları, sərvəti, pulu olan etnosun adıdır.

Bakı nəslinin patriarxları yalnız tacir deyildilər. E.ə. II-I minilliklərin uzaqqörən siyasətçiləri idilər. Onlar yunanlarla əhəmənlərin döyüşlərində əhəmənlərin tərəfini saxlamış, o xidmətin qarşılığında ludeyanın hakimi olmuşdular. Bəzi mətnşünaslar patriarx Bakunun adını Baqo kimi oxuyurlar [15, s.74].

Bələ hesab edirik ki, qədim Misir mənbələrindəki Bakı və Maku eyni və ya pəhim etnosların adıdır. Firon I Amenxotepin papirusunda yazılıb ki, Suriyada Maku adlı tayfa yaşayırdı. Onlar Misirin sadiq dostlarıdır [16, s.36]. Bu məlumat onu göstərir ki, Bakı və Maku qədim Ön Asiyanın güclü etnosları kimi Misir ilə ittifaqda xəttlərin şimaldan cənuba yürüşlərinin qarşısını almışdır.

Yalnız Bakı şəhəri yox, Güney Azərbaycanın Maku qalası çoxdan yer üzündən silinmiş qədim Bakı nəslinin adını yaşatmaqdadır. Bu istiqamətdə tədqiqatlar etnik tariximizin və tarixi coğrafiyamızın bir çox qaralıq məqamlarına aydınlıq gətirəcəkdir.

Azərbaycanın Bakı şəhəri yaxınlığında *Um Bakı* adlı qəsəbə var. Um Bakı, Bakı və Maku bir-birinə qohum etnosların adıdır. Um Bakı etnosu eradan əvvəl II-I minilliklərdə hardasa Urmiya gölü ətrafında, Elamin şimal-qərbində yaşayırdı.

Um Bakı əlpləri e.ə. VII əsrdə Assuriya ilə birləşib, Elam qoşunlarını məğlub etdilər. Nəticədə onlar assurların hegemon olduqları mürəkkəb siyasi şəraitdə salamat qaldılar [12, s.2130] və bir qədər sonra ludeyada vassal dövlətin başçılarına çevrildilər.

A. Anoxin keçən əsrin 20-ci illərində Dağlıq Altayda etnoqrafik məlumatlar toplayarkən görmüşdü ki, Altay şamanları öz əcdadlarından biri *Bakı Kam*, yəni şaman Bakı adlandırılırdı [17, s.143]. Çox maraqlıdır ki, Altay şaman dualarında adı çəkilən əcdadların çoxunun adı

Efiopiya kahinlərinin cadu mətnlərində olduğu kimi xatırlanır [18, s.193]. Bu da ondan irəli gəlir ki, qədim dünyanın Bakı kahin nəslinin bir qolu yeni çarlıq dövrü fironlarının təzyiqlə Mirdardan Efiopiyağa köçmüş, orada uzun əsrlər boyu öz varlığını qoruyub saxlamışdır.

İosif Flavi (I əsr) yazır ki, Efiopiya patriarxları əsrlər keçsə də, bir zaman Qafqazdan və Ön Asiyadan gəldiklərini unutmurdular [18, s.25] və çətin anlarda gər qayıdıb, vətəndə hələn soydaşlarına dayaq olurdular. Belə bir hadisə Troya şəhərinin mühasirəsi zamanı baş vermişdi. Vilhelm Vaqner "Ellada" kitabında yazır ki, Troyanı yunanlardan qorunub üçün Efiopiya alpları da gəlmişdilər [19, s.156].

Nə qədər redaktə olunsada, bəzi adlar tanınmaz hala salınsada, bir çox qiymətli bilgilər yalnız antik dövr mənbələrində yox, həm də Cənubi Qafqazın və Ön Asiyanın kilsə tarixçilərinin əsərlərində qorunub qalmışdır. Aramey və qəbar mətnlərində efiopiyalılar *Etnovaçik* adlandırılır. Bildirilir ki, onlar da yerli döyüşçülərlə birlikdə Troyanı yunanlardan qoruyurdular [6, s.48]. Etnovaçik İtovaçiq, yəni totemi it olan etnosun yurdu deməkdir. Yunanlar onların ölkəsini İtəropiya, ruslar Efiopiya adlandırır.

Troyanın süqutundan sonra Durna, Ana, Sona və b. etnoslara yanaşı, Bakı alpları da İtaliyağa köçüldür. Mark Terenti Varronun Pakuvni soyadı ilə təqdim etdiyi şair [3, s.5] onların tarixi şəxsiyyətlərindən biridir.

Əldə olan tarixi və etnoloqivistik bilgilər birmənalı şəkildə söyləməyə imkan verir ki: 1. Bakı qədim Ön Asiyanın kahin və zadəgan nəslələrindən biridir. 2. İtaliyanın Bakuvni soyadlı şairi Bakı nəslindən çıxmışdır.

Dünyanın heç bir dilində Bakı adı türk dillərində olduğu kimi geniş yayılmamışdır. Xi-və xanı Əbülbəqir Bahadur xanın gənclik adı *Baki* idi [20, s.5, 7].

XVII əsrdə yaşamış Buxara tarixçisi Hafiz Dərviş Əli Səngi yazır ki, oğuzların *Şax Bakı* adlı boyu olmuşdur [21, s.239]. Bundan əvvəl Bakı nəslinin bəyləri türkmənlərin ən döyüşkən boylarına başçılıq edirdilər. Əbülbəqir Bahadur xanın "Şəcəreyi-tərkimə" əsərində bahs etdiyi

Kukeli Bakı və Dib Bakı [22, s.67] onların saçuqlardan qabaq yaşamış bəyləridir.

Bakı nəsiləri özbəklər və qırğızlar arasında da var idi. V.V.Radlov XIX əsrin sonlarında Orta Asiyada olarkən görmüşdü ki, özbəklərin bir boyu özünü *Baki Meşey*, bir boyu *Baki Muşçu* adlandırır [23, s.721].

Özbək tarixçisi K.Ş.Şaniyazov yazır ki, qırğızların bir tayfası *Çonq Bakı* adlanır, Çonq Bakı böyük Bakı deməkdir [24, s.144].

XVIII əsrdə Alagöz dağının ətəyində və Dağlıq Qarabağda Bakı, Kırmda *Baki Ulan* adlı kəndlər var idi [25, s.41]. Hələ indiyədək uzaq Sibirdə Amur çayına tökülən Ussuri çayının bir qolu *Baku* adlanırsa [26, s.428], Bakı nəslini son zamanlara qədər ucsuz-bucaqsız türk torpaqlarında öz varlığını qoruyub bilmişdir.

İtaliyanın latınlara, Elladanın yunanlara qədərki mədəniyyətini yaradan etnoslardan biri malibəylərdir. Bu gün Malibay deyəndə Ləcünin işğal altında olan Malibay və Şuşanın Malibəyli kəndləri yada düşür.

Bunlardan əlavə XIX əsrdə Qəbəlanın Nic köyündə *Malibaylı* adlı məhəllə var idi [27, s.257]. Onlar zorla xristianlaşdırılsalar da, son zamanlara qədər öz dillərini unutmamışdılar. Utillərin dilindən fərqlənən bir ləhcədə danışdılar. Bakilər kimi malibəylər də antik dövr Avropasının qədim mədəniyyətini yaradan etnoslardan biri idilər!

Şair Melibey - Mark Terenti Varronun (e.ə. I əsr) yazdığına görə, İtaliyanın Roma dövründən qabaq Melibey soyadlı şairi olmuşdur.

Melibey ən əvvəl İtaliyanın epik poeziyanın himayə edən ilahəsi idi. Publi Maron Vergili şeirlərinin birində Roma imperatoru Oktavian Avqustu tanıyırsa bənzədir. İlahə Melibey kitabıdır ki, qanadlarını onun başı üstünə gərsin, şairə ilham versin ki, əsərinə yazıb başa çatdırsın [28, s.417; 29, s.12].

Vergilinin "Bukoliklər" əsəri ilahə Melibeyin ilahə Tərtərə səhbəti ilə başlayır. İtaliyanın latınlardan öncəki panteonunda ilahə Melibey epik poeziyanı, Tərtər faciə janrında yazılan əsərləri himayə edirdi [29, s.29].

Vergilinin arxeoloji qazıntı zamanı bələyefi tapılmışdır. Təsvirdə şair oturmuş, sağ çi-

yni üzərində ilahə *Melibey*, sol çiyini üstündə ilahə *Tərtər* dayanmışdır. Barelief Tunis yaxınlığındakı Şuşa şəhərinin divarına həkk edilmiş, Pun müharibəsi başa çatandan sonra İtaliyanın şimalındakı Şuşa şəhərinə aparılmışdır. Fasillərlə 145 il davam edən Pun müharibəsi başa çatandan sonra romalılar o şəhərin adını dəyişib Sequiza elədilər.

Publi Maron özünə türkçə Vergili, yəni vergi verilmiş taxtəllüsü götürmüşdür.

Melibəylər İtaliyağa köçəndə qədər Ellada-da iki şəhər salmışdılar. Onlardan biri Qreq Fessaliyasında yerləşirdi. Biri isə indiki Afina şəhərinin yerində idi. Qədim yunan və latın tarixçiləri həmin şəhərləri Melibey, Malibey, bozan də Malica adlandırılır [28, s.12; 29, s.417; 30, s.352].

Mark Terenti Varron yazır ki, melibəylər Aralıq dənizi hövzəsinə Aziyadan gəliblər [3, s.14-15]. O zaman Aziya deyiləndə indiki Türkiyənin cənub-qərbi başa düşülürdü. Melibəylərin İtaliyağa Türkiyədən gəldiklərini Mark Ferenti Varron e.ə. I əsrin ortalarında yazıb. Biz bundan 21-ci əsrin əvvəllərində xəbər tutmuşuq.

Kvinta Kursiya yazır ki, Makedoniyalı İsgəndərin zamanında e.ə. IV əsrdə Aralıq dənizi

sahilində *Melibey* adlı iri şəhər var idi [31, s.255]. Deməli, qədim Ellada ərazisində bir yox, bir neçə Melibey şəhəri olmuşdur.

Yunanlar Balkan yarımadasının cənubundakı Melibey şəhərini dağıdıb, yerində Atena şəhərini saldırlar. İndi həmin şəhər Afina adlanır. Yunanlar iddia edirlər ki, onlar Ellada mədəniyyətinin yaradıcısıdır. Akademik Marr yazır ki, Ellada mədəniyyəti yunan mədəniyyəti deyildir. Ellada mədəniyyəti İtaliyaqadillə Yafəs övladlarının mədəniyyətidir. Yunan mədəniyyətini isə İtaliyaqadillə hind-avropalılar yaratmışlar. Antik yunan mədəniyyəti arxaik Ellada mədəniyyətinin xarabalığı üzərində yüksəlmişdir (32, gəriş).

Rusiya İmperiyasının 1863-cü ildə tərtib edilən xəritəsində göstərilir ki, Sibirin Barnaul qəzasında *Malibay* adlı göl var. O gölün ətrafında köçəri qırğızlar yaşayırlar [1, s.139; 2, s.159; 33, s.56].

Vilhelm Vaqner hələ 1901-ci ildə yazırdı: - Melibəylər yunan yox, Ellada mənşəli tayfadırlar. Onlar çox cəsur və döyüşkən idilər [19, s.13-14]. Malibəylər də, Quşçular da indi o tarixi şücaətini unumaq üzərindədir. Əgər Qarabağı geri almasaq, şair Melibeyin ruhu bizi bağışlamaz. Heç Bakuvni soyadlı şairimizin də ruhu bizim Quşçularda yox, Aşçeronda torpağa gömülməmiş şad ola bilməz.

Nəticə. Bakuvni soyadlı şairlər, elm və mədəniyyət xadimləri çox olmuşdur. Ümumiləşmiş elmi düşüncəyə görə onlar orta əsrlərdə yaşamışlar. 985-ci ildən əvvəl əldə mənbələrdə Bakı şəhər adı və Bakuvni nəsli adı yoxdur.

V-VII əsr xristian kilsə salınmalarında göstərilir ki, Cənubi Qafqazda Bakı adlı şəhər və kəndlər çox olmuşdur. Onların adları həmin mənbələrdə Bakı, Baki, Um Bakı, Mosul Bakı, Kukeli Bakı, Kam Bakı və s. formalarda yazıya alınmışdır.

Bakı məbəd adı kimi e.ə. XIX əsrdə Mirdada, şəhər adı kimi e.ə. IX əsrdə Fessaliyada, Bakuvni soyadı kimi e.ə. II əsrdə İtaliyada var idi.